

Місце дитини у контексті різдвяно-новорічної обрядовості українців

У статті досліджено роль та функції дитини під час різдвяних свят. Проаналізовано дитячі колядки, щедрівки, засівання, як магичні заклинання на добробут та врожай. Досліджено, що близькість дітей до “природного” начала визначала їх медіативну функцію між “своїм” та “чужим” світом у магичних ритуалах календарного характеру.

Ключові слова: дитина, колядки, обряд.

This article researches the role and function of the child during the Christmas holidays. Analyses children Christmas carols, sowing, as magic spells for prosperity and harvest. The article studies, that children are mediums between “our” and “alien” world in the magical rituals, which have calendar character.

Key words: child, Christmas carols, ceremony

Дитяча обрядовість є невіддільною складовою традиційної обрядовості українців. Дитина була таким самим творцем соціального, міфологічного простору, як і дорослі. Обрядові функції дітей у ритуальному житті колективу зумовлювалися традиційними уявленнями про можливість використання цієї верстви до повноліття та символізували її причетність до процесів зародження космобіологічного світу. Цими ж уявленнями визначалась специфіка ритуальних функцій дитячої верстви у різдвяно-новорічному циклі свят.

Загальні відомості про обрядові функції дітей у календарному циклі свят (в тому числі й під час різдвяно-новорічних обрядодійств) знаходимо в працях Олекси Воропая, Степана Килимника, Інни Щербак, Василя Скуратівського.

Метою дослідження є системне вивчення місця та функцій дитини у різдвяно-новорічній обрядовості.

Для досягнення мети були поставлені наступні завдання:

– проаналізувати сакральну “місію” дитини під час Святвечора (вечора напередодні Різдва Христового);

– дослідити дитячі колядки, щедрівки та засівання як один із видів магічних заклинань на добробут;

– визначити зв’язок дитини із світом “чужим”, тобто світом померлих предків.

Центральним та головним дійством різдвяно-новорічного циклу вважається Різдво. Однією з кульмінаційних точок різдвяного комплексу був вечір у переддень Різдва Христового.

Напередодні свята народження Ісуса Христа, тобто під час Святої Вечері, членам родини забороняється виходити з дому і взагалі кудись іти. Однак маленькі діти (10–15 років) у деяких регіонах в обов’язковому порядку носили вечерю дідуньові, бабуні та хрещеним батькам. Звичайно, коли близько, а коли далеко, то це робилося на перший день Різдва разом з батьками.

Після вечері у малих діток починаються забави, вони бігають по долівці, тішаються ялинкою. Олекса Воропай також виділив такий вид забави, який частково можна назвати сакральним дійством: “...залазять під стіл і там “квокчуть”[2, с.53]. Цей обряд тісно пов’язаний із родючістю та достатком, коли діти імітують поведінку тварин.

Після Вечері мати опоряджає дітей з вечерею до бабусь, дідусів, хрещених батьків. Кладе в миску паляницю, чи книша, а в деяких місцевостях три калачі, трошки куті, вареників та інших страв, зав’язує в хустку й діти несуть вечерю.

Після привітання, господарі дому роздягали дітей, саджали за стіл і приймали Святою вечерею. По цій вечері обдаровували дітей дрібними грішми,

яблуками, горіхами, насінням та цукерками (останнім, звичайно, уже в наші часи). По цьому бабуня розв'язувала хустку, міняла всю вечерю, зав'язувала знову й виряджала дітей додому чи до хрещених батьків. Декому здається, що це звичайна ввічливість. Насправді це дуже стародавній звичай, іще з часів родового (кланового) побуту й мав він у давнину неабияке значення. Це не просто данина ввічливості, вдячності, а й прохання: не погордуйте, мовляв, і нашим, а також клопотання: хай нічого не відніметься від вашого добробуту. За повір'ям, хлопчики й дівчатка, які приносять різдвяну вечерю, і на тому світі можуть подати їм воду.

Якщо Степан Килимник пише, що вечерю діти несуть дідусю, бабусі, то Олена Боряк у праці “Україна: етнографічна мозаїка” зазначає, що “окремо носили вечерю й до тієї баби пупової, яка приймала дитину. Цей звичай був поширений під назвою “нести бабі пироги”[1, с.42]Поки дитина була малою, то до баби йшла породілля, а коли підростала, то й сама. Під пирогами розуміли знов-таки кутю, узвар, печене сало. Зазначений звичай доніс до нас відгомін прадавніх жертвних обрядів: у центрі яких стояла баба-родоначальниця. А ще казали: “Як перестануть люди на Різдво вечерю носити, тоді й Страшний суд буде”.

Нести Вечерю – це значить шанувати старійшину (найстаршого в роді), ділити надію, долю, добро, багатство з старшим роду, а разом – це нести “вечерю” й для Діда-Лада – духа, найстаршого опікуна не родини, а роду”. Виникає питання, чому ж саме на Багату Кутю несуть Вечерю не дорослі, а діти?

З первісних часів діти вважалися чистими, невинними й найближчими до добрих духів. Отож, прихід їх у дім старійшини – це вважалося, що завітали “вістуні бога багатства та Діда-Лада”, а з ними невидимі й добрі духи завітали на добро, на урожай, на здоров'я. Дорослі ж не могли залишати двір, господарство, хату, а мусили гостити з добрими духами та стерегти, щоб лихі духи не завітали в господарство.

Носити вечерю – для дітей це була цілорічна мрія, радість, гордість й глибоке задоволення.

Крім того, що діти носять вечерю близьким людям, вони виконують ще ряд важливих магічних функцій та обрядів під час різдвяних свят. Мова йде про колядки, щедрівки, які в першу чергу несуть символічне навантаження.

Кому з тих, хто народився і виріс у селі, не знана ця похідна і надміру простенька колядка, з якою діти оббігали сусідів та хрещених батьків, щоб оповісти про Різдво Христове й отримати за це щедрі дарунки:

Коляд, коляд, колядниця,

Добра з медом паляниця,

А без меду не така –

Дайте, дядьку, п'ятака[7].

Колядувати починають не у всіх місцевостях України одночасно. Олекса Воропай у дослідженні “Звичаї нашого народу” визначив особливості колядування на різних територіях: “На Покутті діти ідуть колядувати вже на Святий Вечір; на Колишній Гетьманщині, в Слобідській Україні та в Гуцульщині – на перший День Різдва Христового, після того, як в церкві скінчиться Богослуження”. На Західньому Поділлі йдуть колядувати на другий день свят ранком”[2, с.54].

“На перший день Різдва з раннього досвіту, далеко іще до сходу сонця, малі діти – 7–8-річні хлопчики йдуть по селу віншувати–віршувати – вітати з Святами Різдва своїх родичів, сусідів, а то й усіх по черзі. Маленькі – 5–6-річні діти ходять також, але лише до родичів, чи найближчих сусідів”[2, с. 56]. Дівчатка у цій справі не ходять. В Україні з незапам'ятних часів вважалося, коли прийде у хату на велике свято першим хлопчик, то усе буде успішно, добре й прибуткове. Тому цих віншувальників–віршувальників у всіх хатах вітали дуже радо, з любов'ю.

Після віншування господарі давали дітям здебільшого книшик – маленьке хлібенятко “з душею”, а чи бублик, яблуко, горіхи, копійку чи гріш.

Цей стародавній, іще дохристиянського періоду звичай зберігся лише в окремих куточках України. Щодо цього, то було, а в деяких місцевостях є й тепер, вірування: коли у дні великих свят, чи при якійсь визначній родинній оказії прийде до хати перший мужчина, а особливо “хлопчик-полазник” – хата-

господарство буде щасливе, – і горе, коли “всунеться” перша жінка. Цим і пояснюється те, чому дітей – “хлопчиків-полазників” ждуть і приймають з приємністю.

Вважається, що всі побажання, які висловить дитина у колядці, обов’язково збудуться, бо “їх вустами глаголить істина”. Колись надавалося великого значення ґрунтовній підготовці дитини до колядування та щедрювання, оскільки старші дуже прискіпливо ставилися до того, як дитина виконує колядку, який її спів, манера виконання чи адекватний провідний мотив твору до віку виконавця. Винагорода за спів чекала на старанного виконавця, адже висока природня естетика співу в українського народу висувала вимоги і до вокальних даних колядників. На своєрідності ставлення наших пращурів до винагороди за спів варто зупинитись окремо. Колись їй надавали значної ваги, вона була не милостиною, не платнею, а особливою пожертвою Богові, його посланцям за виконання хвальної пісні. Л. Л. Залізняк стверджує, що в давнину саме так розцінювали гроші, що їх давали кобзарям за спів містичних гімнів: “У наших пращурів “існував культ слова, яке вони наділяли фізичною силою. Сила вождя і його війська прямо залежала від кількості священних гімнів, складених і прочитаних поетом-жерцем”[4, с.137]. Відповідно до цього міра статку в обійсті, рівень добробуту, врожаю, здоров’я членів родини безпосередньо залежать від кількості та якості хвалебних пісень-колядок чи щедрівок на адресу господаря та його сім’ї.

Загалом віншувальників чекали з нетерпінням як добрих сповісників і щедро віддячували яблуками, горіхами, бубликами, а найчастіше спеціально випеченими маленьким хлібинами “з душею”. Вважалося: чим більше дітей завітає до хати, тим щедрішим буде Новий рік.

Участь дітей у зимовій обрядовості робила ці свята ще більш урочистими та світлими. З поезії дорослих прийшли у дитячий фольклор основні теми та мотиви колядок і щедрівок, проте дитячі пісні вирізняються своєю специфікою, своєрідною манерою виконання.

Лановик Зоряна та Мар'яна в “Українській усній народній творчості” пишуть, що “на відміну від колядок і щедрівок, виконуваних дорослими, вони, як правило, жартівливого характеру, а іноді — з іронічним відтінком”[6].

Висловлюючи побажання господарям, діти, у залежності від стосунків з ними (чи вони – близькі родичі, чи сусіди, а також від ставлення до них) просять винагороди за колядування (горіхи, солодоші, гроші). Інколи висловлюються й досить наполегливі вимоги, насмішкують ставлення до “скупих” дарувальників, погрози зробити шкоду (розтрясти хату, пустити в хату миші, вивести бика і сторгувати його за пиріжок і т. п.), коли не дадуть подарунків. Втративши первинну магічну функцію, трансформували окремі елементи обрядової поезії, дитячі календарні твори набули рис розважальності, жартівливості. Будучи різновидами традиційних колядок і щедрівок, такі твори не сприймаються всерйоз, а тому відходять далеко від канонічних зразків. І в наш час продовжують створюватися численні віншування, в яких фігурують сучасні реалії, звучить гумор.

Дослідники дитячого фольклору (Довженюк Г. В. “Український дитячий фольклор”) вважають мотиви побажання та віншування другорядними, допоміжними, які, по суті, є “підходом до прохання про винагороду або погрози в разі відмови”[3, с.104], а генетично називають їх піснями-заклинаннями.

Був у давнину звичай – у Різдвяну ніч хлопчики ходили по селу “з яблуком”. Василь Скуратівський описав такий обряд: “Підліток, оббігаючи в Різдвяну ніч оселі, показував господарям яблуко. Господарі дякували й щиро обдаровували “полазника” ласощами чи давали копійку”[7, с.18]. Це означало, що підліток бажає, аби в них щедро вродила садовина. Вони вірили, що їх сади рясно зародять у наступному році. Звертаємо увагу, що спогадані “полазники” ходили лише удосвіта, до сходу сонця. Це пояснюється тим, що у Різдвяну ніч ходили добрі духи-душі, і бог урожаю залишався до сходу сонця у господарстві – тому хлопчики-полазники й персоніфікувались в уяві селянина хлібороба чи скотаря як “благовісники”, посланці добрих духів та бога сонця. А добрі духи (та й лихі) діяли лише вночі під час свят.

За тиждень після коляди – Щедрий вечір. Під час цього свята також лунають дзвінки дитячі голоси – діти виконують щедрівки. Жанр дитячої щедрівки виник на тій стадії функціонування обряду, на якій була втрачена його заклинально-магічна функція, а розвиток функції естетичної перевів його до розряду розважального. Водночас дитячі щедрівки зберегли мотиви, пов'язані з господарською діяльністю. Величання та побажання переважно адресовані господарям дому, найчастіше родичам. Вони обмежувалися зиченням гараздів та здоров'я.

Дитяча щедрівка на крилах своєї чистосердної любові підносить людину-трудівника над буденністю життя, зображає гордим і щасливим господарем на своїй землі, що гідно виконує свою величну місію хлібодара-годувальника. Щедрівки були своєрідним засобом відображення бажаного в житті. Тим-то вони глибоко імпонували їх виконавцям та слухачам, будили і піднесений світлий настрій, і громадянську свідомість.

Наступний обряд, який тісно пов'язаний з безпосередньою участю дітей, є обряд посівання, який починається зранку на Василя. Свято Нового року (Василя) починалося задовго до світанку. Хлопчики починають ходити по хатах з рукавичкою, прив'язаною до пояса, наповненою зерном. Ткач М. у статті “Таїна народних традицій” вважає, що “такий порядок впливав теж із давнього світоглядного розуміння і його символічного прочитання. Зерно традиційно сіяли чоловіки... Це правило підпорядковане розумінню функціонального природного призначення кожного: чоловічої статі — сіяти, а жіночої — народжувати. А тому ритуальний хліб вручати має дівчина, або жінка. Хліб – символ родючості, зерно – зачаття”[8, с. 410].

Питання, чому саме хлопчики йдуть посівати на Новий рік, вчені пояснюють по-різному, досить аргументованою та правдивою є думка Килимника Степана, який у праці “Український рік у народних звичаях в історичному освітленні” зазначає, що “хлопчики є символом всього найкращого – невинності, чистоти, надії, любові. У них зберігається добрий дух прадідів, і вони, молотячи “сніп-рай”, не придушуть, “не ущемлять” “Щедрого” чи духів, бо їхня рука легка

й щаслива... “Щедрий” і духи-лада понад усе люблять хлопчиків”[5, с. 130]. Діти-хлопчики – це символ багатства, добра, здоров’я, надії. Ходять посівати вдосвіта, бо Щедрий надранок відійде у небо разом з димом спаленого дідуха.

Інна Щербак у статті “Дитина в традиційних обрядах українців” погоджується з думкою Килимника та пише, що “така регламентованість статі “посипальника” пов’язана з магією першого дня та відповідно народними уявленнями про “полазника” (першого відвідувача)”[9, с.75-76]. Хлопчик символізував чоловіче начало, яке не тільки в українській, але і в багатьох інших культурних традиціях виступало як позитивне, продукує, на противагу жіночому – негативному.

“Така регламентованість статі “посипальника” пов’язана з магією першого дня та відповідно народними уявленнями про “полазника” (першого відвідувача)”[9, с.75-76]. Хлопчик символізував чоловіче начало, яке не тільки в українській, але і в багатьох інших культурних традиціях виступало як позитивне, продукує, на противагу жіночому – негативному.

Почасти першого посівальника господиня садовиля на порозі і роззувала, щоб “вдома краще кури неслись”, а господар тим часом йшов з коцюбою до сідала і згонив курей, аби “починали скоріше нестись”.

Чому ж саме в рукавичку, а не якусь торбинку кладуть хлопчики зерно для посівання? Рукавичка є двійником людської долоні, яка є однією з первісних форм вмістища. Вважається – коли щось передається з руки в руки, тоді народжується ритуальне та сокровенне, чим і є дитячі співи та розсівання по оселі зерна. Також в українців рукавиця – своєрідний символ достатку. Крім того, раніше ці новорічні віншування проголошувалися навесні, коли вже знімали рукавиці.

Як фольклорний жанр, посівальні пісні виявилися живучими у народі, навіть в епоху войовничого атеїзму їх співали діти, незважаючи на переслідування з боку педагогів.

Серед низки зимових свят “Голодна кутя” та Водохреща були останніми. “Голодна кутя” – це день освячення господарства, зачаклування його від лихих

сил, вигнання цих лихих сил та накликання добробуту на господарство взагалі, а зокрема на худобу: коні, воли, корови, вівці, на птицю та бджоли. Як відомо, в давнину вода та вогонь були головними чистителями та святителями, якими освячувалися господа та господарство. Діти брали участь у всіх ритуальних дійствах, підтвердженням цього є розповідь 90-річного старця Щербаня І.П. з села Лисогора на Вінниччині, яку подає С. Килимник: “Коли іще я був малим, покійні мої дідуньо та й дядько (так в давнину називали батька) брали мене з собою порати худобу на другу вілію вранці. Неня варила та порала у хаті з сестрами. Дідуньо дуже чистенько вимітали та вичищали всі куточки у хлівах овечих, у поросят, стайні та хліви-коровні. А вичистивши, брали підстилку-солому, шептали тихо молитву, – але яку саме не пригадую... Потім виймали з-за пазухи калитку й розсипали у всіх кутках хліва, стайні та коровні мак-видюк... Так трохи пригадую, казали: “Видюку, ти все бачиш, з вітром та сонцем компануєш... тебе бояться лихі сили... Сію тебе сьогодні, дивись на всі боки, і в землю, і в небо зоряне... Не допускай сюди лихих сил... І ти їх не впустиш у цю стайню, у цю кошару, у цей хлів. Коли ти їх бачиш, то вони сліпнуть, а коли ти їх не відженеш геть відціля, то сам осліпнеш...”. А далі дідуньо, підстеляючи худібці (вівцям, коровам, волам та коням), так промовляли: “їжте, мої сірі, пийте здорову воду, щоб і самі були такі здорові... Спіть спокійно, бо ніяка лиха сила вас не чепиться... Скоро прийде весна, а завтра усі сили проганятимуть зиму, проганятимемо сьогодні й завтра лихі сили... І вони вас не діткнуться... А весна – красна нам іще більше принесе здоров’я й радості, а весняна вода, а зелена трава дасть нам силу, втіху...” А далі дідуньо поверталися на всі боки, – та й мене заставляли це робити, дули й плювали, руками від себе наче відганяли щось... Таку кожному хліві, у кожній стайні, кошарі...”[5, с. 138-139]. Так, після “Голодної Вечері” діти беруть участь у проганянні зими, вони тарабаняють ложками об макітру з кутею, ніби лякаючи цим морози, злі сили. Особливо святкують “Голодну кутю” (Другий Свят-Вечір) на Галиччині, тут діти щедрують.

Таким чином, дитина у традиційних зимових обрядодійствах відігравала помітну та далеко не другорядну роль. Діти за допомогою ігрової форми чи

пісенної (колядки, щедрівки) приносили в дім щастя, добробут, багатство. Часто дітей, саме через невинність, чистоту, ототожнювали з духами, їх називали “благовісниками”, які були символом достатку та родючості. Дитячий пісенний фольклор виконував не стільки розважальну, скільки магічну, сакральну-символічну роль, щедрівки, колядки були своєрідним заклинанням, а дитячі ігри, імітуючи природу, впливали на урожай.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боряк О. О. Україна: етнокультурна мозаїка. – К.: Либідь, 2006. – 326 с.
2. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – Київ: Оберіг, 1993. – 590 с.
3. Довженюк Г. В. Український дитячий фольклор. – К., 1981. – 172 с.
4. Залізник Л. Л. Первісна історія України: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1999. – 263 с.
5. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: [У 3 кн., 6 т.]. – К.: АТ “Обереги”, 1994.
6. Лановик М.Б., Лановик З.Б. Усна народна творчість. – К.: Знання-Прес, 2006. – 591с.
7. Скуратівський В. Дідух: свята українського народу. – К.: Освіта, 1995. – 272 с.
8. Ткач М. Таїна народних традицій // Наука і культура. Україна. – Вип.24. – К.: Тов-во “Знання”, 1990. – С.406-412.
9. Щербак І. Обрядові форми статевої ідентифікації дітей в традиційній культурі українців // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 1. – С. 115.